

ESKİ MEZOPOTAMYA HUKUKUNDA DİNİ NORMLAR

RELIGIOUS NORMS IN ANCIENT MESOPOTAMIAN LAW

Yusuf KILIÇ* -Elvan ESER**

Özet

Dünya medeniyetinin beşiği olan Mezopotamya, aynı zamanda ilk yazılı hukuk kurallarının oluşturulduğu bölge özelliğini taşımaktadır. Mezopotamya'nın yazılı hukuk metinleri incelendiğinde, burada oluşan siyasi erklerin geniş halk kitlelerini itaat altında barındırabilmek ve hükmetmek amacıyla toplum tabanında bulunan "dinî kuralları" siyasi bakış açısıyla harmanlayarak hukuk maddelerini tanzim ettikleri anlaşılmaktadır. Böyle bir süreçte, iktidar sahiplerinin beslendiği meşruiyet kaynakları da yine dinseldir ve teokratik devlet nizamı hâkimdir. Bununla birlikte ilk defa Sumerler tarafından kurulan söz konusu devlet yapısında, Güneş Tanrısı dUTU adaletin koruyucusu olarak kabul edilmiştir. Nitekim Ur-Nammu'nun kanun metninde dUTU adaletin koruyucu tanrısı olarak öne çıkmaktadır. Ayrıca Mezopotamya'nın Sami asıllı kanunları olan ana-İtuşu, Lipit-İştar, Eşnunna ve Hammurabi Kanunları ile Orta Asur Kanunları'nın *prologue ve epilogue* kısımları ile çeşitli kanun maddelerinde tanrı ve din etkisini görmek mümkündür.

Anahtar Kelimeler: *Eski Mezopotamya, Hukuk, Din, Adalet.*

Abstract

Mesopotamia, the cradle of the civilization, has the feature of being the first region on which first written rules of law were created. When written law texts of Mesopotamia are analyzed, it is seen that those who had the political power made use of law codes by blending them with "religious rules" to govern the public and to make them obey. The legitimacy of the rulers is also religious in such a process and a theocratic system is valid in governing of the state. At the same time, in the theocratic ruling of the state which was set up by the Sumerians first, dUTU as the sun god was also the protector of justice. In the law text of Ur-Nammu, dUTU appears as the protector of justice. Additionally, it is also possible to see the traces of god and religion in the codes of ana-İtuşu, Lipit-İştar, Eşnunna and Hammurabi in Mesopotamia and *prologue and epilogue* parts of Middle Assyrian law codes.

Key Words: *Ancient Mesopotamia, Law, Religion, Justice.*

A-Giriş

Sosyal bir varlık olan insanın soyunu ve yaşamsal faaliyetlerini devam ettirebilmesi için topluluklar halinde yaşaması bir zarurettir. Söz konusu zaruret beraberinde uyulması gereken kuralları, bu kurallar ise zamanla hukuk kaidelerini doğurmuştur. Nitekim sosyal bir çevrede yaşayan ve bir topluluk meydana getiren insanlar arasındaki ilişkilerin düzenlenmesinde hukuk en önemli rolü oynamıştır. Diğer bir deyişle, hukuk, insanların yine insanlar için meydana getirdiği ve toplumun bekasını sağlamaya yönelik ortaya konulmuş kurallar bütünüdür. Yani nerede bir toplum varsa orada hukuk kuralları olmak zorundadır¹. Bununla birlikte toplum nizamının vazgeçilmezi olan resmi hukuk kuralları yazının inkişafıyla mümkün kılınmıştır. Zira yazı öncesi dönemde hukuk kurallarından ziyade, örfi ve dinî normlar toplum içerisinde ihtiyaç duyulan düzeni temin etmekteydi. Nitekim

*Prof. Dr. Pamukkale Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü-Eskiçağ Tarihi Ana Bilim Dalı, E-mail: ykiliç@pau.edu.tr

** Öğr. Gör. Pamukkale Üniversitesi Denizli Sosyal Bilimler MYO, E-mail: eeser@pau.edu.tr

1 Yusuf Kılıç, *Eskiçağ Aile Hukuku*, Çizgi Kitapevi, Konya, 2014, s.13.

Eski Yakındoğu kavimleri yazısız zamanlardan önce, yazılı kanunlar yerine *Pi-lul-da* denilen töre/örf-âdet kapsamındaki kurallara göre yönetilirdi².

Bu bağlamda hukuk kurallarını sözlü kültür unsuru olan örfi ve dinî normlardan ayıran en önemli özellik ise devlet cebriyle kendini gerçekleştiriyor olmasıdır. Nitekim “*Hukuk*”, hukuk kurallarından oluşmuş bir düzendir. “*Hukuk kuralları*” ise, devletin yetkili organları tarafından konulan, cebir ile insan davranışlarını düzenleyen yaptırım şeklidir. Burada yaptırım kavramı üzerinde durmakta yarar vardır: *Müeyyide*, hukuk kuralının ihlaline tepki olarak gösterilen ve devlet tarafından uygulanan cebirdir. Bu “*cebir*”, kişinin hayatına, hürriyetine, mal varlığına verilen bir kısıtlama-zarar şeklinde ortaya çıkmaktadır. Bu gibi müeyyidelerle karşılaşmak istemeyen kişiler de hukuk kurallarına uymaktadırlar. Böylece toplumsal düzen sağlanmaktadır³. Öyle görülüyor ki, bir kuralın hukuk kuralı olduğunu söylemek için, her şeyden önce, söz konusu kuralın merkezi siyasal iktidar tarafından çıkarılması ve devlet tarafından yaptırımının denetlenmesi gerekmektedir. Nitekim bir kuralın hukuk kuralı olabilmesinin en önemli şartı devlet tarafından çıkarılmış olmasıdır⁴.

Machiavelli’ye göre, hukuk bu yönüyle siyasal iktidarın toplumu tek taraflı olarak kurmasının, egemenin iradesinin topluma dayatılmasının bir aracıdır. Buradaki asıl gaye ise, ister korku isterse ikna yolu ile toplumun itaatini sağlanmasıdır. Egemen güç, bunu sağlarken “*tuzakları tanımak için tilki, kurtları ürkütme için aslan gibi olmalı*”dır⁵. Nitekim Machiavelli’nin bu tanımından hareketle; tilki kurnazlığına ve aslan cesaretine malik olan siyasal erk, geniş halk kitlelerini itaat altında barındırabilmek ve hükmetmek gayesiyle, toplum tabanında hali hazır bulunan “*din kurallarını*” siyasal bakış açısıyla harmanlayarak hukuk maddelerini yaratmıştır. Bunu yaparken de hiç kuşkusuz gerek kendi meşruiyetini yüceltmek gerekse de toplum nizamına daha katı ve daha sabit bir karakter kazandırmak gayesiyle din kalkanını kullanmıştır. Zira herhangi bir ilkeye gönderme yapmadan siyasal iktidarın kullanılması mümkün değildir. Bir başka izahla, yöneten, ne adına yönettiğini söylemek, yani meşrulaşmak zorundadır. Hiçbir topluluk, benimsediği ve uymayı kabul ettiği bir ilke için siyasal iktidara rıza göstermedikçe kendisini yönetmez. Bahsedilen durumun ortaya koyduğu gerçek, yönetmek için zorlayıcı gücün gerekli olduğu; fakat onun siyasal iktidar ilişkisinin sadece bir yönünü oluşturduğudur. İdare edilenlerin, yönetenlerin otoritesini kabul etmeleri ve onu yönetici olarak meşru saymaları ise siyasal iktidar ilişkisinin ikinci boyutunu meydana getirmektedir⁶. Bu yönüyle hali hazırda inanan bir kitleyi, inancı doğrultusunda, yönetmek tarih boyunca birçok siyasal erk tarafından kullanılmıştır.

Hukuk kaidelerinin siyasal erk tarafından resmi bir ideoloji aracı olarak kullanılabilmesinin ve her şeyden önce resmîyet kazanabilmesinin yolunun, bu zorlayıcı ve nizam belirleyicisi olan kuralların yazıya geçirilmesi olduğunu evvelce

2 Arif Tekin, *Sümerler’den İslam’a Kutsal Kitaplar ve Dinler*, Berfin Yayınları, İstanbul, 2005, s.83.

3 Kemal Gözler, *Genel Hukuk Bilgisi*, Ekin Kitapevi, Bursa, 2008, s.2-3.

4 Ertuğrul Uzun, *Hukukun Temel Kavramları*, Anadolu Üniversitesi Yayınları, Eskişehir, 2012, s.9.

5 Halis Çetin, “Egemenlik ve Hukuk ilişkisi Üzerine”, *C.Ü. İktisadi İdari Bilimler Dergisi*, C.3, S.2, Sivas, 2002, s.2.

6 Adil Şahin, “Siyasal Düşünceler Tarihinde “Sınırlı Devlet” Fikrinin Kadimliği ya da Genel Kamu Hukuku Bağlamında İnsan, Özgürlük ve Devlet İktidarı Algısındaki Evrilme”, *Gazi Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, C.15, S.3, Ankara, 2011, s.317-318.

dillendirmiştik. Ancak kanun hükümlerinin yazıya geçirilmesi bir noktada siyasi erki de sınırlandıran bir unsurdur. Zira bu yöntem ile toplumu yönetme fonksiyonunu üstlenenlerin yetkilerinin önceden bilinir olması, toplumun idare edilmesine ilişkin faaliyetlerinin sınırlı olması ve dolayısıyla yöneticilerin keyfiyetinin ortadan kaldırılması anlamına da gelmektedir. Böylece keyfi davranamayan yönetici, bir ilke ya da bir yasa ekseninde hareket etmek durumunda kalacaktır. Dolayısıyla bu yasa ya da ilke, yöneticinin yetkilerini açıklığa kavuşturduğu gibi, onu sınırlandırmış ve kurala bağlamış olacaktır. Toplumun yönetilmesinin temel ilkelerini içeren bu yasalara, hem toplumun, hem de yöneticilerin uyması gerekir ki, arzu edilen sınırlı yönetim ya da keyfi olmayan yönetim uygulanabilir olsun⁷.

Bununla birlikte, modern öncesi iktidar ilişkileri daha çok doğaüstü güç ekslenlidir. Bu ilişkiler toplum dışı güçlerin din, mitoloji ve önderlerin telkinleri ile toplumda içselleşmesi sonucu ortaya çıkmıştır. İktidar, bu toplumlarda kurumsallaşmamış ve süreklilik kazanamamıştır. Böylesi bir siyasi süreçte iktidarın beslendiği meşruiyet kaynakları da yine mitolojik ve dinseldir⁸. Bu hal çerçevesinde Eski Yakındoğu toplumlarında; siyasi erkin kalabalık kitleleri idare edebilmesinin en önemli yolu ise dinî ve mitolojik inançları kullanmalarıdır. Böylelikle krallar sözde tanrı lütfuna ve toplum huzuruna hizmet eden, özde ise keyfiyeti doğrultusunda çıkardığı kanunlarla idari yapısını ve nizamını toplum tarafından kabul görür bir perspektife çekebilen tek yetkili yöneticiler olarak karşımıza çıkmaktadır.

Nitekim Eski Yakındoğu'da siyasi erk, din temelli yasayı siyasi meşruiyetleri için bir kalkan olarak kullanırken, Sumerce *NIG.SI.SÁ*, Akadça *mešarum* Hititçe *handandatar* denilen "adalet" kavramının ardına saklanmıştır⁹.

B-Mezopotamya Hukukunda Dinî Normlar

Sumerliler, çivi yazısını icat etmeleri ve belli kültür birikimine sahip olmaları sayesinde "Dünya Medeniyet Tarihi"nde adlarından sıkça söz ettiren bir toplum olmuşlardır. Birçok alanda bayrağı göğüsleyerek ilklere imza atan "Sumer Kültürü" kanun yapma ve bunu kayıt altına alma hususunda da çağdaşlarından erken davranmıştır. Gerçekten de Eski Yakındoğu yasaları için bazı bilim adamları haklı olarak "çivi yazısı hukuku" terimini kullanmaktadırlar. Buna göre, Sumerlerin icadı olan çivi yazısını kullanan Mezopotamya toplumları tarihsel bir sıra içinde birbirlerinin hukuk sistemlerinden ve yasalarından etkilendikleri gibi, yine aynı şekilde bu yazı sistemini kullanan Hititler ve Hurriler de, hukukî belgelerini Sumer ve Babil örneklerine göre düzenlemişlerdir. Ayrıca bu belgeler ve kavramlar biçimsel olarak İsrailoğullarının hukuk sistemini de etkilemiştir¹⁰.

Diğer taraftan 19. yüzyılda gerçekleşen arkeoloji bilimindeki gelişmelere paralel olarak Eski Yakındoğu dilleri üzerine yapılan çalışmalar da hızlanmıştır. Netice olarak Mezopotamya, Suriye, Filistin ve Anadolu'da yapılan arkeolojik kazılarda muhtelif sanat eserleri ve kil tabletler üzerine yazılmış uzun metinler gün yüzüne çıkarılmaya başlanmıştır. Hatta antik şehirlerin harabelerinde bulunan evler, mabetler, pazar yerleri ve kütüphaneler medeniyetin bu coğrafyada

7 A. Şahin, *a.g.m.*, s.337.

8 H. Çetin, *a.g.m.*, s.2.

9 Belkis Dinçol, *Eski Önasya Toplumlarında Suç Kavramı ve Ceza*, Türk Eskiçağ Bilimleri Enstitüsü Yayınları, İstanbul, 2003, s.20.

10 B. Dinçol, *a.g.e.*, s.3.

doğduğu konusundaki düşüncemizi pekiştirmiştir. Bölgede yapılan arkeolojik çalışmalarla ele geçen yazılı materyaller daha ziyade anıt taşlar ve çeşitli kil tablet dokümanlarından oluşmaktadır. Bunun neticesi olarak da dil üzerine yapılan çalışmalar hız kazanmıştır. Bahsi geçen dokümanlar arasında çalışmamızın ana konusunu oluşturan hukuk metinlerine de ulaşılmıştır.

Yapılan araştırmalar esnasında Mezopotamya'da, M.Ö. 3000'lerden itibaren tanzim edilmeye başlanan vesikalarda bir hukukî uygulama geleneğinin varlığına rastlanmıştır. Ayrıca belge oluşturma üslubu ve içeriği ile üzerinde şahit kaydının olması bir hukukî yaptırıma işaret ettiğini gösterdiği gibi, öngörülen yaptırımın ise toplumda onu kullanan bir teşekküle veya zümreye delil oluşturduğu anlaşılmaktadır¹¹. Bu noktadan hareketle belki de tıpkı yazının icadı gayesinde olduğu gibi Sumer hukukunun ortaya çıkmasında da ekonomik kaygıların ön planda olduğu düşünülebilir. Lakin başta Sumer hukuku olmak üzere, gerek Mezopotamya'da gerekse Eski Anadolu'da hukukî kuralların, aslında dinî bir kökene sahip oldukları iddia edilebilir. Gerçekten bu kurallar, hem çıktıkları kaynak, hem de nitelikleri bakımından dinî özellik taşıyan kurallardan farklı değildir. Zira Mezopotamya medeniyetinin siyasi yapısını göz önüne aldığımızda, teokratik devlet nizamının varlığını görmemizin, yani kralların kendi tanrıları tarafından görevlendirildiklerinin vesikalarda açıkça beyan edilmesi ve hukukun siyasi bünyenin içerisinde şekillenmiş olması bu düşüncüyü doğrular durumdadır. Özetle, Mezopotamya'da kralların varlık kudreti tanrıya dayandırıldığı gibi, yazı ile tespit edilmiş hukuk ve bilhassa kanun metinleri de tanrının buyruğu olarak anlaşılmıştır. Dolayısıyla bununla insanlara hangi davranışlarda bulunmalarının ve hangi davranışlardan kaçınmalarının tanrı tarafından ödüllendirilmek veya cezalandırılmaktan kurtulmak için gerekli olduğu gösterilmiştir¹².

Mezopotamya coğrafyasındaki hukuk kavramının din temelli olduğunun en iyi kanıtı ise toplum tarafından adaletin koruyucusu ve yerine getiricisi olarak bir tanrının tespit edilmiş olmasıdır. Nitekim Sumer toplumunda güneş tanrısı DİNGİR UTU=Şamaş adaletin koruyucusu olarak kabul edilmiştir. Çünkü güneşin karanlıkları aydınlatığı gibi, faili meçhul gizli işlerin de aynı şekilde Güneş Tanrısı 4UTU tarafından aydınlatılıp açığa çıkarılacağına inanılmıştır¹³.

Nitekim Sumer krallarından İşme-Dagan'ın kendisini övdüğü ilahisinde Tanrı UTU'nun adalet dağıtıcı misyonu dillendirilmiştir. Buna göre:

"Utu adaleti ve doğruluğu ağızıma koydu,

Halka hüküm ve kararı tam olarak vermek için,...

Utu, Ningal'in doğurduğu oğul,

*Benim payım olarak verdi bana"*¹⁴

Bununla birlikte Antik Yunan'da, Mısır'da ve Hitit toplumunda kadın olarak betimlenen adalet tanrıçası, Sumerlerde eril bir formda yani tanrı olarak tasvir

11 Emin Bilgiç, "Eski Mezopotamya Kavimlerinde Kanun Anlayışı ve An'anesi, A.Ü. DTCF Dergisi, C.21, S. 3/4, Ankara, 1963, s.104-105.

12 Y. Kılıç, a.g.e., s.18-19.

13 Ekrem Memiş, Eskiçağda Mezopotamya, Ekin Kitapevi, Bursa, 2007, s.147.

14 Samuel N. Kramer, Sümerler, Çev. Özcan Buze, Kabalıcı Yayınevi, İstanbul, 2002, s.205-206.

edilmiştir. Mezopotamya coğrafyasında tanrı UTU'nun malik olduğu saygınlığı anlamak için Sumerli kâtip Ludingirra'nın yazdığı tabletleri incelemek yerinde olacaktır:

Burada “*Ur-Nammu'nun 16 yıllık krallığı süresince yaptığı en önemli işlerden biri de ülkemizde yazılı olarak bir kanun çıkarması olmuş. O tarihten sonra Sumerin bütün mahkeme kararları bu kanuna göre uygulanmaktadır. Ur-Nammu'nun bu kanunu büyük bir taş üzerine yazdırarak güneş tanrımız UTU'nun tapınağına koydurduğu söyleniyor...Bizim Güneş Tanrımız adaletin koruyucusudur. Doğruluğun gemisi rüzgârda gider, tanrı UTU ona bir liman bulur. Fenalığın gemisi de rüzgârda gider, fakat o kıyılara sürüklenir*”¹⁵ denilmektedir.

Din kaynaklı hukuk sistemine kanıt olarak verilebilecek bir diğer örnek ise kralın hukuk sistemi içerisinde üstlendiği misyondur. Nitekim adaletin yeryüzündeki temsilcileri hâkimlerdi. En büyük hâkim ise kraldı. Fakat kralın mahkemede bulunmadığı hallerde vekili olarak *Sukkailer* davalara bakardı. Ayrıca bu mahkemelerin belli bir binada değil mabedin veya şehrin kapısında tanrı sembolü önünde yapıldığı da eklenebilir¹⁶. Tapınak kapılarının yasal işlemlerle ilişkisi olduğu hakkındaki bir pasaj hukuk ve düzenin parçalanmasının anlatıldığı “Sumer ve Ur'un Düşüşüne Ağıt” metni içerisinde yer almaktadır:

Burada “*Hükümdar eskiden ant içilen Duplamah'da (Ur'daki Ay Tanrısı Tapınağının Kapısı) verilmezdi. Mahkemeye taht kurulmaz ve adalet yerine getirilmezdi*”¹⁷ denilmektedir.

Tüm bu bahsi geçen ve dinin yaptırım gücünün hukuk üzerindeki etkisinin ve bu etkinin erk tarafından ne denli kullanıldığının gözlenebilmesi için öncelikle Mezopotamya hukuk metinlerine göz atılması gerekmektedir. Daha önce de değindiğimiz gibi, Mezopotamya kralları tıpkı siyasi yönetme yetkisini tanrıdan aldıklarını iddia ettikleri gibi, adaleti sağlama adına kanun koyucu misyonlarını da tanrıdan aldıkları iddiasında bulunmaktadırlar. Böylelikle oluşturulan kanun metinlerinin *prologue* ve *epilogue* kısımlarında bunu rahatlıkla dile getirmekte¹⁸ ve böylece hukuksal meşruiyetlerini ilahlaştırmaktadırlar. Bununla birlikte kanun yapma yetkisini tanrıdan aldığı iddiasında bulunan bir kralın toplum nazarında yanlış yapabilme lüksü de ortadan kaldırılmış olmaktadır. Ancak konu çok yönlü bir bakış açısıyla ele alındığında ise kanunların tanrısal yaptırım taşıması gerçek inanır bir kralın toplum üzerindeki salt monarşik baskısını da bir noktaya kadar kaldırmakta belki de gerçek manada bir adalet icra etmelerini sağlamaktaydı. Zira kanun yapıcı kral, çıkardığı kanunlara karşı çıkanların salt siyasi erke değil, tanrı buyruğuna da karşı çıktığını dillendirmektedir. Böyle bir yol izlenmesi neticesinde suça karşı verilen cezanın çift başlı bir gazabının olduğuna da işaret etmektedir. Tebaasına böylesi bir gözdağı veren kralın bu halden sorumsuz olabilmesi de

15 H. Argun Bozkurt, *Hukukun Öyküsü*, Yazarın Kendi Yayını, Ankara, 2006, s.33.

16 E. Memiş, *a.g.e.*, s.147; H. Ali Şahin, “Kültepe Metinlerine Göre Eski Anadolu Ve Asur'da Yamin'in Anlamı”, *History Studies*, 2012, s.413.

17 Amelie Kuhrt, *Eski Çağ'da Yakınoğu*, Çev. Dilek Şendil, C. 1, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2013, s.86.

18 Gerçekten kanunların *prologue* kısmında kral, halkın refahını sağlamak ve onları iyi bir çoban gibi gütmek için tanrılar tarafından seçilmiş dindar ve fatih kişi olarak betimlenirken, *epilogue* kısmında ise krala övgü dolu sözlerden sonra yasayı yürürlükten kaldıracak veya değiştirecek olanlarla ilgili tanrısal beddualar uzun uzun sıralanmaktadır. Bkz. Pierre Bordreuil-Françoise Briquet-Cecile Michel, *Tarihin Başlangıçları*, Alfa Basım, İstanbul, 2015, s.341.

mümkün görülmemektedir. Nitekim kral kanunları kendisi çıkarmış olsa da yasalara karşı gelmesi durumunda, belki devlet yaptırımından kurtulabilirdi. Lakin tanrının gazabından kurtulması hiç de kolay değildi. Hal bu iken tüm yönetim lüksünü elinde bulunduran erkin neden kendi idaresine dair bir kısıtlama getirebilecek olan bu kanun hükümlerini yürürlüğe koyduğu sorusuna cevap aramak gerekmektedir. Bilindiği gibi kanunların yasallaştırılması toplumda meydana gelen farklılaşmaların bertaraf edilmesi, sosyal ihtiyaçların karşılanması, kişisel hak ve hürriyetlerin korunması gayesiyledir. Nitekim tarihi boyunca birçok halk tarafından istila ve iskân edilmiş Mezopotamya topraklarında biri diğerine baskın olmak üzere birçok halk aynı dönem içerisinde sınırlı mekânlar dâhilinde tek bir idare altında yaşamaya mecbur kalmıştır. Bunun neticesinde idareyi elde bulunduran kral birbirinden farklı yönlerle ayrılmış ancak aynı siyasi çatı altında yaşamlarını idame ettiren bu toplulukları düzen içerisinde tutabilmek maksadıyla kanunlar icra etmiştir. Ayrıca bunu yaparken de sürekli olarak bozulan düzenden dem vurulmuş, böylelikle de kendinden önceki siyasi sistemin oluşturduğu tüm idari yapıları yıkarak halkın en çok ihtiyaç duyduğu hak ve adalet duygusu kamçulamıştır. Bu amaç doğrultusunda da tanrısal bir seçimle siyasi erki elinde bulundurduğunu söyleyen kral yine aynı yöntemle bu kez de kanun yapıcı yani adaleti sağlama rolünü yine ilahlar aracılığıyla halka sunduğunu lanse etmiştir. Netice itibarıyla bir bakıma kral sükûn içerisinde bir idare gerçekleştirebilmek gayesiyle kendi rızası ve kendi belirlediği biçimde bazı haklarından feragat etmiş gibi görünmektedir.

Ancak kanun yapıcılıkta izlenen bu formülün bir başka izahı da kralların tanrılar karşısındaki acziyeti şeklinde düşünülebilir. Nitekim Mezopotamya kanunlarında şahit olduğumuz bu gayretleri Sumer din ve devlet anlayışı ile izah edebiliriz. Zira krallar Mezopotamya tarihi boyunca kendilerini tanrılara yaranmak durumunda hissetmişlerdir. Bunun dışında Mezopotamya kavimlerinde birinden diğerine geçen ve hepsine hâkim olan görüşe göre Kral “büyük halkın çobanı”dır ve efendileri olan tanrılara karşı tebaasının refahından sorumludur¹⁹.

1-Urukagina (Reform Talimatnamesi) Kanun Metninde Dinî Normlar

M.Ö. 2375 yılında Lagaş tahtına oturan Urukagina, Sumerce ilk hukuk metinlerini ortaya koyan kral olarak bilinmektedir²⁰. Ancak Urukagina'nın eldeki metni doğrudan doğruya kanun olarak kaleme alınmış değildir. Tarihî kitabeler içerisinde yer almış olan bu metin, esas itibarıyla bir “reform talimatnamesi” mahiyetindedir. Bununla birlikte metne kanun adı veren uzmanlar da bulunmaktadır. Bu talimatname, kralın Lagaş tanrısı Ningirsu, tanrıça Bau ve Nanşe için yaptırdığı mabetlerden, kanallardan ve şehir surlarından kısaca bahseden bir *prologue* ve aynı mahiyette bir *epilogue* ihtiva etmekte, bu iki kısım arasında asıl kanun metni bulunmaktadır²¹. Metnin hemen başında arkaik ve destansı bir üslupla eski günler özlemle anılmaktadır. Burada kimsenin kimseyi aldatmadığı ve düşmanlığın olmadığı eski güzel günlerden sonra toplumsal bütün dengeleri alt üst eden bir çürüme sürecinin başladığı vurgulanmaktadır. Ayrıca yolsuzlukların arttığı tapınağa ait olan hayvan ve tarlaların rahipler tarafından yağmalandığı, bununla kalmayarak *Ensi* ve rahiplerin ortak hareket ederek tapınak adına kutsal ne varsa *Ensi* ve askerleriyle ortak kazançlar için seferber edildiği anlatılmaktadır.

19 E. Bilgiç, *a.g.m.*, s.116-117.

20 Recep Yıldırım, *Eskiçağ Tarih ve Uygarlıkları*, Yıldız Yayıncılık, İzmir, 2011, s.86.

21 E. Bilgiç, *a.g.m.*, s.107-108.

Urukagina, rahiple kral arasındaki yeni yeni başlayan çıkar uyumsuzluğunu da görmüş ve talimatname metninde bunu düzeltme yoluna gitmiştir²².

Nitekim Urukagina'nın hükümdarlığından kalma bir dizi yazıt, kendi idaresinden önce kentin içine düştüğü olumsuz durumu gözler önüne sermektedir. Buna göre Lagaş kenti tamamen yozlaşmış rahipler ve zenginler tarafından yönetilmekte ve fakirlerle güçsüzler açık ve korku içinde yaşamaktadır. Lagaş halkı adına kullanılması gereken tapınak arazisi vicdansız tapınak personeli tarafından kendi çıkarları için kullanılmaktadır. İşçiler ise ekmeğin için dilenmek zorunda kalmaktadır. Memurlar beyaz koyunların kırılmasıyla, ölülerin gömülmesine kadar her şeyden ücret istemektedirler. Zira ölenin yakınlarını defnetmek için görevliye yedi kupa bira, 429 somun ekmeğin vermek zorunda kalmaktadır. Vergi yükü o kadar dayanılmaz bir hale gelmişti ki, anne-babalar borçlarını ödeyebilmek için çocuklarını köle olarak satmaktadırlar²³.

Urukagina Talimatnamesinin *prologue* kısmı:

*"O zamanlar (vaktiyle) adalet vardı. Enlil'in kahramanı Ningirsu (Lagaş kenti baş tanrısı) Urukagina'ya Lagaş'ın krallığını ihsan ettiği zaman, 36.000 kişi arasından onu seçtiği zaman..."*²⁴.

Görüldüğü gibi "Urukagina Talimatnamesinin *prologue* kısmında kendisinin tanrı Ningirsu tarafından 36.000 kişi arasından seçilerek Lagaş kentinin idaresine, tanrısal bir tercihle getirildiğini dillendirmektedir. Nitekim böylelikle Urukagina, toplum nizamı için oluşturduğu hukuk metnini bir noktada iktidarını meşrulaştırdığı bir arena olarak kullanmıştır.

Epilogue kısmında ise Lagaş kralı Urukagina kendi yaptığı reformları şöyle dile getirmektedir:

*"Enlil'in cenkçisi Ningirsu, Urukagina'ya krallığı verdiği zaman o eski adetleri yeniden tesis etti. Beyaz bir koyun, bir kuzu için verilen vergilere bakan müfettişi kaldırdı. Rahiplerin saraya getirdikleri vergilere bakan müfettişi kaldırdı. Artık Ningirsu'nun toprakları içinde hiç müfettiş yoktu. Mezara bir ölü konursa, rahip kendi içeceği için üç testi bira, yiyecek olarak 80 ekmeğin, bir yatak ve bir oğlak alacaktır. Hiçbir yerin rahibi artık fakirin anasının bahçesine zorla giremez... Bundan böyle kimse dul ve yetimlere haksızlık yapamaz. Urukagina Ningirsu ile anlaşmayı aktetti"*²⁵.

Bu noktadan hareketle Urukagina, tanrı Ningirsu ile yaptığı anlaşmanın bir ürünü olarak lanse ettiği hukuk maddelerinde ya da bir diğer deyişle reform talimatnamesinde dinî kullanarak, din simsarlarına bir darbe vurmuştur. Nitekim burada güdülen gaye, toplum nizamından ziyade kralın kendi bekası önünde bir engel olarak gördüğü ruhban sınıfına bir ket vurabilme çabasıdır. Zira ilk hedef olarak toplumun yozlaşmasına yol açan dinin art niyetli kullanılmasına dikkat çekmekte ve bunun sorumlusu olarak gördüğü din adamları sınıfının en büyük güç kaynağı olan ekonomik gelirlerine sınırlama getirmektedir. Böyle bir yöntemle güdülen yol, belki de dinî bakımdan rahipler üstü otoritenin kral olduğu ve asıl

22 R. Yıldırım, *a.g.e.*, s.86.

23 Susan Wise Bauer, *Antik Dünya*, (çev. Mehmet Morali), Alfa Yayınları, İstanbul, 2013, s.111-112.

24 E. Memiş, *a.g.e.*, s.149.

25 E. Memiş, *a.g.e.*, s.149-150.

vergi gelirinin tapınaktan ziyade saraya nakledilmesi gerekliliğine vurgu yapmaktır. Nitekim Urukagina'nın, tapınak görevlilerinin bir noktada gasp ederek köylülerin ellerinden aldıkları tarlaları iade ederek ekonomik sirkülasyona dinamizm getirmeye çalıştığı açıktır.

Bunun sonucu olarak da Urukagina, vergi tahsildarlarının çoğunu azletmiş ve tapınağa aktarılan vergileri düşürmüştür. Ayrıca temel hizmetlerin ücretlerini iptal etmiştir. Memurların ve rahiplerin, insanların borçlarına karşılık topraklarına ve mallarına el koymalarını yasaklamış ve borçlara af önermiştir²⁶. Çıkar amaçlı oluşturulmuş kadroları ve külfet konumundaki bürokrasiyi dağıtmıştır. Aynı zamanda dinsel ve dünyevi işleri birbirinden ayırarak rahiplerin yetkilerini sınırlandırmıştır²⁷. Ayrıca "amargi=özgürlük" sözcüğü de ilk defa Urukagina Talimatnamesi'nde geçmektedir. Nitekim kral hukuk metninde ödeyemedikleri borçtan, borçlu oldukları arpadan, hırsızlık ve öldürme suçlarından dolayı hapiste olan Lağışlıları affettiğinden ve onların özgürlüklerini verdiğinden bahsetmektedir²⁸.

2-Ur-Nammu Kanun Metninde Dinî Normlar

Urukagina'nın talimatname metninden sonra, Mezopotamya'da tam kanun formuna sahip olarak ele geçen vesika, III. Ur Hanedanı'nın ilk kralı olan ve M.Ö. 2100 yılında tarih sahnesine çıkan Ur-Nammu'ya aittir. Bu Sumer kralının İstanbul Eski Şark Eserleri Müzesi Nippur Koleksiyonu arasında 3191 envanter numarasında kayıtlı olan kanununa ait tablet, maalesef çok okunaklı bir biçimde değildir. Fakat mevcut kısımdan kanunun içeriği öğrenilebilmektedir. Eldeki nüsha Hammurabi zamanına ait yâni takriben M.Ö. 1700 tarihlerinden bir kopya olmakla beraber, kanun metninin aslının Ur-Nammu zamanında oluşturulduğu bir gerçektir. Nitekim Ur-Nammu, daha sonraki metinlerde de kanun koyucu olarak zikredilmektedir²⁹. Söz konusu metinlerden şu ifadeler okunmaktadır:

"Ur-Nammu'nun 16 yıllık krallığı süresince yaptığı en önemli işlerden biri de ülkemizde yazılı olarak bir kanun çıkarması olmuştur. O tarihten sonra Sumer'in bütün mahkeme kararları bu kanuna göre uygulanmaktadır. Ur-Nammu'nun bu kanunu büyük bir taş üzerine yazdırarak güneş tanrımız UTU'nun tapınağına koydurttuğu söyleniyor; ama Ur'a saldıran düşmanlar onu parçalamış olmalı ki, şimdi ortada yok"

*"Ur-Nammu onu yalnız taşta yazdırmakla kalmamış, ayrıca kil üzerine de yazdırarak, yönetimi altında olan şehirlere, yargıçlara ona göre karar versinler diye göndermiş. Daha sonra okul kitaplarına da onun kopyaları konulmuş"*³⁰.

Bununla birlikte alanın uzmanları arasında Ur- Nammu Kanun Metni'nin oğlu ulgi tarafından yayınlanmış olabileceğini iddia edenler de bulunmaktadır³¹.

26 Tarihte suçlara karşı öngörülen ilk af Urukagina Kanun Metni'nde yer almaktadır. bkz. B. Dinçol, *a.g.e.*, s.5.

27 S. W. Bauer, *a.g.e.*, s.112-113.

28 Esma Öz, "Eski Mezopotamya'da Hukuk Kurallarının Oluşumu Sürecinde Adalet Anlayışı ve Bazı Hukuki Sorunların Çözümünde Nehir/Su Ordali Uygulaması", *Cahit Günbatlı'ya Armağan*, Ankara, 2015, s.188.

29 E. Bilgiç, *a.g.m.*, s.108.

30 Muazzez İlmiye Çığ, *Sümerli Ludingirra*, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2012, s.71-72.

31 Gürkan Gökçek- Faruk Akyüz, "Sümer Kanunları", *Fırat Üniversitesi Orta Doğu Araştırmaları Dergisi*, C.9, S.1, Elazığ 2013, s.5.

Ur-Nammu Kanunu'nun uzun bir *prologue* vardır. Bu *prologue* teolojik, tarihi ve ahlaki olmak üzere üç kısma ayrılmaktadır. Teolojik kısımda, Ur şehrinin tanrılar tarafından Sumer ve Akad krallığının merkezi olarak seçilmesinden bahsederken, tarihî kısımda ise kral Ur-Nammu'nun Sumer ve Akad memleketleri üzerinde hâkimiyetini sağlamak için giriştiği faaliyetlerden söz edilmektedir³². Nitekim *Ur-Nammu Kanunları*'nın *prologue* kısmında, dünya yaratıldıktan ve Sumer'in ve Ur şehrinin kaderi tayin edildikten sonra Sumer panteonunun büyük tanrılarında ANU ve ENLİL'in Ur kralı olarak Ay Tanrıçası NANNAR'ı gösterdikleri vurgulanmaktadır. Sonra ise Sumer'i ve Ur şehri onun adına yönetmek için Ay Tanrıçası tarafından Ur-Nammu'nun seçildiği yeni kralın ilk işinin Ur aleyhine gelişen Lagaş şehirleri ile savaştığı ve Lagaş kralı Namnahani'yi NANNAR'ın gazabıyla öldürdüğü ve Ur'un eski hududunu yeniden tespit ettiği anlatılmaktadır³³. Böylelikle kanun metninin bu kısmından Ur-Nammu'nun kanun yapma yetkisini tanrıça NANNAR'dan aldığı anlaşılmaktadır³⁴.

Son olarak da kanun metninin *prologue* bölümünün ahlâkî kısmında, Sumer memleketindeki bürokratik suiistimallerden ve kralın reformları ile bunları bertaraf ettiğinden bahsedilmektedir. Ayrıca kralın çeşitli tartıları ve ölçüleri ıslah ettiğinden, sakatları, yetimleri ve fakirleri kötü muamele ve suiistimallerden koruduğundan söz edilmektedir. Asıl kanun maddeleri kısmından ise sadece 22 si sağlam kalmıştır. Ayrıca eldeki tabletin, kanun serisinin ilk kısmını ihtiva ettiği muhakkaktır. Şüphesiz kanunun daha birçok maddeleri ve sonunda da bir *epilogue* bulunmakta idi.³⁵ Ancak bu güne kadar yapılan çalışmalarla, mevcut olduğu düşünülse de, *Ur-Nammu Kanunları*'nın *epilogue* kısmına ulaşılamamıştır.

3-Ana-ituşu Kanun Metninde Dinî Normlar

Ninova'daki (modern Kuyuncuk) Asurbanipal Kitaplığı'nda 11 tablet halinde bulunan ve Asurlu kâtiplere Sumerce öğretmek için Sumerce-Asurca olmak üzere çift dilde yazılmış olup, çeşitli kanunları ihtiva eden bir seri tablete, ilk kelimesinden dolayı *ana-ittuşu* (vadesi gelene kadar) serisi adı verilmiştir. Bêlşunu³⁶ isimli bir öğrenci tarafından kopya edildiği tahmin edilen bu hukuk belgesinin hangi şehirde ve ne zaman çıkarıldığı bilinmemektedir. Fakat bazı maddelerin *Ur-Nammu Kanunları* ile benzerlik göstermesi, *ana-ituşu Kanunları*'nın da III. Ur Hanedanı zamanında (M.Ö.2060-1960) çıkarılmış olabileceği kanaatini uyandırmaktadır³⁷. *ana-ituşu* serisinin sağlam ele geçmiş olan kısmında din-siyaset ilişkisine ışık tutacak bilgilere rastlanmamaktadır. Daha doğrusu Eski Mezopotamya kanunlarında gelenekselleşmiş olan *prologue* ve *epilogue* kısımlarında kralların iktidarın temini ve devamı ya da kanun metninin bekasının sağlanması için tanrıların kudretine ve himayesine sığındıkları ifadeleri yer almamaktadır. Bu durum metnin kâtiplere hukuk belgelerinin tanziminde kullanılacak ifadeleri öğretmek gayesiyle hazırlanmış olabileceği³⁸ düşüncesini akla getirmektedir.

32 E. Bilgiç, *a.g.m.*, s.108.

33 E. Memiş, *a.g.e.*, s.150-151.

34 B. Dinçol, *a.g.e.*, s.5.

35 E. Bilgiç, *a.g.m.*, s.108.

36 Marta T. Roth, *Law Collection from Mesopotamia and Asia Minor*, Atlanta, 1997, s.42.

37 E. Memiş, *a.g.e.*, s.151.

38 E. Öz, *a.g.m.*, s.190. Ayrıca bkz. Mebrure Tosun, "Sumer, Babil ve Assurlu'larda Hukuk, Kanun ve Adalet Kavramları ve Bunlarla İlgili Terimler", *Bellekten*, C. XXXVII, S.148, Ankara, 1973, s.557-581.

4-Lipit-İştar Kanun Metninde Dinî Normlar

III. Ur Hanedanını takip eden İsin-Larsa Devri'nde (M.Ö.1960-1750), Batı Sami Göçleri yüzünden, şehirlerdeki ahlak ve adetler de çok değişmiştir. Bundan dolayı, yeni devrin otoriteleri, ortaya çıkan ihtiyaçlara göre kanunları çıkarmışlardır. Mevcut kanunları ilk değiştiren isim İsin Hanedanı krallarından Lipit-İştar'dır³⁹. Başlangıcı M.Ö. 2000 tarihlerine rastlayan ve 200 yıldan fazla devam etmiş olan İsin Hanedanı'nın 5. kralı olan Lipit-İştar'ın kanunu Sami kanunlarının ilki olup, Nippur şehrinde ele geçmiştir. Bu kanunlar her biri 60 satır olan yirmi sütundan oluşmaktadır⁴⁰.

Lipit-İştar Kanunları'nda dikkate değer ilk nokta şüphesiz kralın Sami asıllı olmasına karşın kanun metnini Sumerce yazmış olmasıdır. Bu noktada iki önemli husus dikkati çekmektedir. Bunlardan ilki ve en önemlisi din dilinin Sumerce olması ve Sami halkları içerisinde de Sumer tanrılarının büyük bir saygıya sahip olmasıdır. Zira kanun metninin *prologue* kısmında kral Lipit-İştar dinî meşruiyetini Sumer tanrıları ANU ve ENLİL'e dayandırmaktadır. Bu durum Sami ristokratları arasında da Sumer dininin benimsenmiş olduğunun bir kanıtıdır. Buradan hareketle ikinci önemli nokta ise Lipit-İştar'ın hükmettiği tebaa büyük çoğunlukla Sumer kökenlidir. Bu hal doğrultusunda tebaasıyla kendisi arasında ırk farkı bulunan kral dinî birlikteliğe vurgu yaparak siyasi otoritesini güçlendirmeye çalışmıştır denebilir. İlk bakışta halka hitaben yazılan bu kanun metninin geniş halk kitleleri tarafından anlaşılabilir olması için onların dilinde yazılmış olması gayet normal görülebilir. Ancak dönemin okur-yazar oranı bir yana bırakılacak olsa dahi, şayet amaç halkı bilinçlendirmek ise Eski Mezopotamya toplumlarında yaygın olarak kullanılan "çift dilli" bir yazım tarzının kullanılabilirliği de göz ardı edilmemelidir.

Ayrıca *prologue*, kanun maddeleri ve *epilogue* olmak üzere üç kısımdan oluşan *Lipit-İştar Kanunları*'nın daha sonraki *Hammurabi Kanunları*'yla benzerliği dolayısıyla bilim dünyasında bu yasaların ilk şekli olduğu düşünülmektedir⁴¹. Zira her iki kanun metninin *prologue*'da aynı tanrılara yani tanrılar ANU ve ENLİL'e saygı ve övgü betimlemeleri yapılmaktadır. Nitekim *Lipit-İştar Kanunları*'nın *prologue* ve *epilogue* kısmı *Hammurabi Kanunları*'ndaki ile büyük bir benzerlik göstermektedir. Gerçekten de *prologue*'da tanrıça Ninisinna'nın İsin koruyucusu seçildiğinden, Kral Lipit-İştar'ın büyük tanrılar olan ANU ve ENLİL tarafından "memlekette adaleti tesis etmek, şikâyetleri bertaraf etmek" ve "Sumerlilere ve Akadlılara iyilik getirmek" üzere seçildiğinden, kendisinin Nippur, Ur, İsin, ve Sumer-Akad halkını, III. Ur Hanedanı'nın düşmesine sebep olanların esaretinden kurtardığından bahsedilmektedir⁴².

Lipit-İştar Kanunları'nın *prologue* kısmında şu ifadeler yer almaktadır:

"Tanrılar babası Büyük Anu ve memleketin kralı Enlil, kaderleri tayin eden bey, Anu'nun kızı Ninisinna 'ya.... Onun parlak anlı... ve ... için...onlar Sumer ve Akad krallığını ona verdikleri zaman onun şehri İsin'de Anu tarafından iyi idare

39 E. Memiş, *a.g.e.*, s.151-152; R. Yıldırım, *a.g.e.*, s.87.

40 E. Bilgiç, *a.g.m.*, s.109-110; Francis R. Steele, "The Lipit-Ishtar Law Code", *American Journal of Archaeology*, Vol. 51, No. 2, 1947, s.158.

41 R. Yıldırım, *a.g.e.*, s.87; Ernst Weidner "Dünyanın En Eski Kanunnameleri", (çev. Hasan Sevımcın), *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, C.7, S.1/2, Ankara, 1950, s.380; F. R. Steele, *a.g.m.*, s.162.

42 E. Bilgiç, *a.g.m.*, s.110; F. R. Steele, *a.g.m.*, s.158.

yerleştirildi. Anu ve Enlil Lipit-İštar'ın akıllı çobanı, memlekette adaleti kurmak, şikâyetleri durdurmak, Sumer ve Akad'a huzur getirmek için çağırıldılar. Onun ismi Nunammir tarafından söylenmiştir. Sonra ben Lipit-İštar, Nippur'un mütevazı çobanı, Ur'un yiğit çiftçisi, Erudu'yu terk etmeyen, Uruk'un yakışıklı beyi, İsin Kralı, Sumer ve Akad'ın kralı, İnanna'nın hoşuna gittim. Enlil'in emrini dinleyerek Sumer ve Akad'a adaleti yerleştirdim"⁴³.

Ayrıca Lipit-İštar Kanunları'nın epilogue kısmında bütün Eski Yakındoğu krallarının ölümlerinden sonra eserlerini korumak için sığındıkları dua ve beddua formülünü görmekteyiz. İlgili kısmın muhtevası şöyledir:

"UTU'nun yüksek emirlerine uygun olarak Sumer ve Akad'ın gerçek adalete bağlı kalmalarını temin ettim. Gerçekten ben Lipit-İštar, Enlil'in oğlu düşmanlığı ve ayaklanmaları Enlil'in emriyle yok ettim. Ağlamaları, sızlamaları ve yaşları dindirdim. Hak ve adaletin yaşamasını sağladım. Sumer'e ve Akad'a mutluluk getirdim. Sumer'e ve Akad'a mutluluğu yerleştirdikten sonra bu taşı diktim. Bu taşta zarar vermeyenin, eserime hasar vermeyenin, yazılarını silmeyenin, üzerine kendi adını yazmayanın ömrü uzun olsun. Ekur'da yükselsin, Enlil'in parlak alını onu küçümsemesin. Fakat taşta zarar verene, eserimi bozana, kaidesine girene, üzerine kendi adını yazana lanet olsun. Bu lanet, onun yerine de başkasını koyacaktır"⁴⁴.

Lipit-İštar Kanunları'nın epilogue kısmından da anlaşılacağı gibi kral her ne kadar ilahi mahiyette olsa ve yarattığı kanun nizamını tanrıların lütfuyla oluşturduğunu söylese de eserinin hükmünün geçersizliğinden korkmaktadır. Toplumsal yapıyla alakalı olan hukuk yaptırımları değişime gebe bir yapı arz ettiğinden ve her ne kadar ebedilik iddiasında bulunsa da ölümsüz olmadığı bilincinde olan kral, eserinin korunması ve bozulmaması ya da başka bir idareci tarafından sahiplenilmemesi amacıyla "dinî" kalkan olarak kullanmıştır. Böylece kanun metninin önce korunması ve uygulanması yönünde dua edilmiş ardından da kral ve eserine karşı olumsuz olarak nitelendirilebilecek herhangi bir durumla karşılaşıldığında bunu yapan kişi ya da toplumlara caydırıcı bir güç olarak yine dinin korkutucu ve cezalandırıcı yönüne başvurulmuş ve beddua formu nakşedilmiştir.

Lipit-İštar kanun metninin prologue ve epilogue kısımları Mezopotamya'da olan Amurru göçleri sonrasında kurulan Isin-Larsa Hanedanları Dönemi'nde de devlet idaresinin başı olan kralların kendi varlık ve meşruiyetini tanrı ve dolayısıyla dine dayandırdıklarını özetle din ve siyaset işlerinin iç içe yürütüldüğünü göstermektedir.

5-Eşnunna Kanun Metninde Dinî Normlar

Eşnunna Kanunları Dicle'ye katılan Diyala Nehri'nin doğusundaki Eşnunna şehri yakınındaki Tell Harmal (Şadupum) kazılarında iki tablet halinde bulunmuştur. Bu kanunların kim tarafından yazdırıldığı kesin olarak bilinmemektedir. Eşnunna Kanunları 61 maddeden ibarettir. Söz konusu maddeler ceza hukuku, medeni hukuk, borçlar ve veraset hukuku, sanayi ve gıda maddelerinin fiyatları, yaralama cezaları ve kira kanunu gibi konuları içermektedir. Bu kanun metninin içerik bakımından Hammurabi Kanunları'yla olan yakınlığı üzerinde durulmaktadır. Ayrıca Eşnunna Kanunları'ndaki cezalar, Sumer kanunları gibi nakdi cezalardır.

43 E. Memiş, a.g.e., s.153.

44 E. Memiş, a.g.e., s.153.-154.

Bu bize *Eşnunna Kanunları*'nın da Sumer kanunlarından ilham alınarak yazıldığını göstermektedir. Fakat *Eşnunna Kanunları*'nın *prologue*, *epilogue* kısımları ele geçemediğinden,⁴⁵ kanun metnini kimin ortaya koyduğu tespit edilememiş ve Mezopotamya kanun koyuculuğunda meşruiyet kaynağı olarak kullanılan tanrı izni ve lütfü da *Eşnunna Kanunları*'nda yerini almamıştır. Zira bilinen Mezopotamya kanun metinlerinin çoğunda yapıcısının kimliği ve hangi tanrı/tanrıların inayet ve lütfü gösterdikleri *prologue* ya da *epilogue* kısımlarında belirtilmektedir. Tüm bunlarla birlikte 61 adet olduğunu bildiğimiz kanun maddeleri irdelendiğinde 37. madde de kanunların Tanrı Tişpak'ın lütfü ve iradesiyle ortaya konulduğu gayet açıktır. Bu maddenin tercümesi şöyledir:

37 § *“Eğer bir adamın evi hakikaten yıkıldıysa, ona saklamağa verdikleriyle beraber, ev sahibinin kaybı da varsa, (kayıpsa) ev sahibi Tanrı Tişpak⁴⁶ kapısında ona tanrı yemini edecek. Olursa ve “senin malınla birlikte benim malımda kaybolmuştur, hata ve yalan yapmadım”. Derse onun üzerinde hiçbir hakkı olmayacaktır”⁴⁷.*

Ayrıca bu maddeden mahkemelerin tanrı kapısında yani mabette görüldüğü ve tanrı huzurunda edilen yeminin en büyük delil olarak algılandığı *“Tanrı Tişpak kapısında ona tanrı yemini edecek”* ifadesiyle de gayet açıktır.

Eşnunna Kanunları'nda dikkate değer bir diğer unsur ise kanun maddelerinde en büyük yargıcın kral olduğunu vurgulanmasıdır. Aşağıdaki maddelerin muhtevası buna güzel bir örnektir:

58 § *“Eğer bir duvar yıkılmaya yüz tutmuşsa ve bölge sahibini duvar için uyardıysa, ve duvarını kuvvetlendirmediyse ve duvar yıkılıp bir adamın ölümüne sebep olduysa can (davası kralın hükmüne bağlıdır)”⁴⁸.*

Görüldüğü gibi *Eşnunna Kanunları*'nda da adaletin son tecelli noktası olarak kral görülmektedir.

Yukarıda tercümeleri verilen kanun maddeleri Eşnunna kentinde de kralların, tanrıların lütfü ve izniyle iktidara geldikleri ve toplumu yönetmek için tanrıya dayalı adalet nizamını uyguladıkları anlaşılmaktadır. Yani Mezopotamya toplumlarında var olan din-siyaset-adalet ilişkisinin burada da mevcudiyeti söz konusudur.

6-Hammurabi Kanun Metninde Dinî Normlar

Babil toplumunda kral düzeni yasalar vasıtasıyla sağlamaktaydı. Ayrıca kral Hammurabi'nin büyük fetihlerinin tüm imparatorluk çapında aynı yasaları uygulamasına bağlı olduğu düşünülmektedir. Bu yasaların tek kopyası, yüzyıllar sonra, Fransız arkeologlar topluluğu tarafından Güneybatı İran bölgesindeki Elam memleketinin başkenti Susa'da, bazalt taşı üzerine kazılmış olarak bulundu. Yasaların açıkça tanrısal bir adalet sistemini vücuda getirmek amacıyla olduğu dikkati çekmiştir. Nitekim stelin üst kısmında, adalet tanrısı yetkisini Hammurabi'ye

45 E. Memiş, *a.g.e.*, s.154-155; R. Yıldırım, *a.g.e.*, s.87.

46 Eşnunna'nın baş tanrısı.

47 Mebrure Tosun-Kadriye Yalvaç, *Sumer, Babil, Assur, Kanunları ve Ammi-Şaduqa Fermanı*, TTK. Basımevi, Ankara, 1989, s.82-83.

48 M. Tosun-K. Yalvaç, *a.g.e.*, s.85.

bağışlarken görülmektedir⁴⁹. Kanunname ise tanrılara övgü ile başlamaktadır. Daha önceki örneklerde de gördüğümüz üzere tanrılara yapılan bu övgü ilahî bir menşei gösterilmesi ve siyasi bir dirayet neticesidir⁵⁰.

Bilindiği gibi Hammurabi, Babil tarihinde feodal düzeni terk ederek kudretli merkezi bir otorite inşa etmiş ve imparatorluk olarak lanse edilen bu yeni düzeninin tek kralı olmuştur. Bunu yaparken de bir noktada sadece siyasetteki çok başlılığı değil, aynı zamanda kalabalık olan Babil panteonunu tertiplemiş ve çok tanrılı düzende tüm tanrılar üstü bir güç olarak Marduk'un seçilmesini sağlamıştır. Bu siyasi ve dinî teklif ortaklığı neticesinde de tanrı Marduk Hammurabi'yi kutsayarak yegâne kral ilan etmiştir. Netice olarak Hammurabi yönetme erkini Marduk'dan almıştır. Ancak kanun metninde Tanrı Marduk'a methiyeler dizilmesine karşın, stele Güneş tanrısı Şamaş'ın resmi nakşedilmiştir. Buna sebep olarak Şamaş'ın, adalet tanrısı oluşu düşünülebilir. Nitekim stelenin üzerinde Güneş Tanrısı Şamaş ve Hammurabi resmedilmiştir⁵¹ ve kanunun *epilogue* kısmında da Hammurabi adalet duygusunu Şamaş'tan aldığını açıkça ifade etmektedir:

95-Ha-am-mu-ra-pi

96-şar mi-şa-ri-im

97-şa Şamaş (UTU) ki-na-a-tim

98-iş-ru-ku-şum a-na-ku

“Tanrı Şamaş'ın ona gerçekleri verdiği adalet kralı, Hammurabi'yim ben”.⁵²

Burada tüm Eski Yakınoğu toplumlarında olduğu gibi Hammurabi'nin de adalet tanrısı olarak Güneş Tanrısı Şamaş'a olan sadakati vurgulanmıştır. Nitekim başta Lipit-İştur olmak üzere kendinden önceki tüm Mezopotamya toplumlarının kanun hükümlerinde olduğu gibi Hammurabi'nin de Güneş Tanrısı'nı adalet timsali olarak lanse etmesi siyasi bir manevradan başka bir şey değildir. Zira hâkimiyeti altındaki tüm toplumlara hitaben hazırladığı bu kanun hükümlerinin idaresindeki tebaa tarafından onanmasının ve uygulanabilir görülmesinin yegâne yolu bu olmalıdır.

Belki de Hammurabi'nin tüm bu kuralları koymadaki amacı fethedilen halkları Babil yönetiminin adaletine ve ciddiyetine ikna etmektir. Fakat bu kanun metni kendi tebaası üzerinde de ciddi bir denetim otoritesini kurmasını sağlamıştır⁵³. Nitekim stelden anlaşıldığına göre, yasalar Nippur, Eridu, Ur, Larsa, İsin, Kiş, Mari ve başka kentlerde sadakatle uygulanmışlar⁵⁴.

Bununla birlikte *Hammurabi Kanunları*'nın *prologue* kısmının sonunda tanrı Marduk'un yönetme yetisini Hammurabi'ye verişini şöyle izah bulmuştur:

49 S. W. Bauer, *a.g.e.*, s.195.

50 Hamide Topçuoğlu, “Eski İsrail Hukukunun Menşei, Hususiyetleri ve Hammurabi Kanunu ile Olan Münasebetleri”, *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, C.5, S.1/4, Ankara 1948, s.305-306; S.Langdon, “The Sumerian Law Code Compared with the Code of Hammurabi”, *Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland*, No. 4, 1920, s.490.

51 Martha T. Roth, *Law Collections from Mesopotamia and Asia Minor*, Atlanta,1997, s.73.

52 M. Tosun-K. Yalvaç, *a.g.e.*, s.8.

53 S. W. Bauer, *a.g.e.*, s.197.

54 S. W. Bauer, *a.g.e.*, s.195.

- 14- i-nu-ma
15- Marduk (AMAR.UTU)
16- a-na šu-te-šu-ur ni-ši
17- mātīm (KALAM) ú-si [im]
18- šu-hu-zi-im
19- ú-wa-e-ra-an-ni
20- ki-ititam
21- ú mi-ša-ra-am
22- i-na pi (KA) ma-tim
23- aš-ku-un
24- ši-ir ni-ši ú-ti-ib

“Vaktaki Tanrı Marduk, halkı adil olarak idare etmek ve memleket idaresini ele almakla beni görevlendirdi, gerçeği ve adaleti memleketin diline koydum. Halkı memnun ettim”⁵⁵.

Hammurabi bu kanun kitabesini yaptırma amacını ise son sözde şöyle anlatmaktadır:

“Bunlar büyük kral Hammurabi’nin koyduğu adalet hükümleridir... kuvvetlinin zayıfı ezmemesi, öksüze ve dula adil davranılması için değerli sözlerimi dikme taşıma kazıttım ve Babil’deki “Adalet Kralı” adlı heykeli önüne diktirdim”⁵⁶.

Görüldüğü gibi Hammurabi Kanun metninin *epilogue* kısmında adil bir kral olarak kendi şahsına, özellikle güçlülerin, haksızlıklarına ve kötü niyetlerine karşı zayıfların korunması gerektiğini belirtmiştir. Hammurabi beyanlarına uymayan ya da onları değiştirenleri, özellikle de bunları yapacak olan gelecekteki hükümdarları lanetleyip cezalandırmaları için Babil tanrılarına yakarmaktadır⁵⁷.

Yine aynı kanun metninden Babil Devleti’nin teokratik bünyesini öğrenmek de mümkündür. Nitekim devletin başındaki hükümdarın şahsında ruhani bir özellik mevcut bulunmakta ve Hammurabi’nin kendisini bazen Tanrı Sin’in bazen da Amurular’ın takdis ettikleri Dagan’ın oğlu olarak göstermesi nedeniyle hükümdar, Babil tanrısının vekili sıfatına sahip bulunmaktadır. Böylece Marduk’un arzu ve emirleri dâhilinde hareket etmektedir. “Babil Güneşi” unvanını taşıyan hükümdar, hatta bir tanrı mertebesine kadar yükseltilmiştir. Böylece Babil toplumunda Marduk üzerine yapılan yeminler gibi Hammurabi’nin ismi üzerine yapılan yeminlerin de dinî bir öneme sahip bulunduğu kabul edilmiştir⁵⁸.

Mezopotamya kanunlarında lehte veya aleyhte yapılan bir iddia, ya yazılı bir antlaşma (*riksu, riksātu*), ya da şahit (*šibum*) göstermek veyahut da hâkim önünde yemin etmek suretiyle ispat edilirdi. Yemin tanrı huzurunda veya tanrının sembolü önünde yapılırdı. Bu mahkeme içinde de olabilir. Mabette de olabilirdi. Hata suçü konu alan mahalde de tanrı veya sembolü bulunmak şartıyla yemin edilebilirdi. Yemin etmek için “wamā’un/wamú’m” daha geç devirlerde “*tamum*” kelimeleri

55 M. Tosun-K. Yalvaç, *a.g.e.*, s.9.

56 Joan Oates, *Babil*, Çev. Fatma Çizmeli, Arkadaş Yayınevi, Ankara, 2004, s.79.

57 Marc Van De Mieroop, *Hammurabi*, Çev. Bülent O. Doğan, İsbankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2012, s.97.

58 R. Yılmaz, *a.g.e.*, s.38-39.

kullanılmakla beraber yeminin tarzı, çeşidi hakkında başka terimler de kullanılırdı. *nîš ilim zakāru*: tanrı üzerine söylemek, yani tanrının hayatı üzerine yemin etmek anlamına gelirdi⁵⁹.

7-Orta Asur Kanunlarında Dinî Normlar

Hamurabbi Kanunlarından sonra Mezopotamya'nın en önemli hukuk belgesi, Orta Asur Dönemi'ne (M.Ö.1500-1000) ait olduğu kabul edilen Asur Kanunlarıdır⁶⁰. Kadınlarla ilgili suçlar ve kadınların mülkiyet hakları kanunların başlıca konusunu oluşturmaktadır. Tıpkı *Eşnunna Kanunları*'nda olduğu gibi, bu yasaların da ne bir *prologue* ne de bir *epilogue* vardır⁶¹. Ancak kanun maddelerinden hareketle tanrısal iradeyi ve kralların hukuk üzerindeki tesirini yakinen izleyebilmekteyiz. Buna göre, kanun metninin ilk maddesinin tapınağa karşı işlenebilecek bir suça karşı verilecek cezaya ayrılması son derece manidardır. İlgili maddenin tercümesi şöyledir:

Kol. I, § 1) “Eğer bir kadın, ister bir beyin eşi, ister bir beyin kızı olsun, tanrı evine girer (ve) tanrı evinden kutsal hücreye (ait) herhangi bir şeyi çalarsa (ve) elinde yakalanırsa, ister onu suçladıkları (zaman), ister bu suçu ispat ettikleri zaman delili alıp, (kadına ne yapılacağını) tanrıya soracaklar, emrettiği gibi muamele edeceklerdir”⁶².

Bu maddenin muhtevasında geçen “tanrıya soracaklar” ifadesinden hareketle Mezopotamyalıların hukuk yönündeki kararları alırken “tanrısal kehanet” yöntemine başvurdukları açıktır. Ayrıca *Orta Asur Kanunları*'nda kralın baş yargıçlık görevini üstlendiğini açıkça dillendiren maddeler bulunmaktadır. Aşağıdaki 47,8 ve 10. maddeler bu duruma açıklık getirmektedir.

Kol. VII, § 47) “İster bir kadın, ister bir erkek olsun büyü yaparsa (büyü) ellerinde yakalanırsa, itham ve ispat edilirse, büyü yapanı öldüreceklerdir. Büyü yapan adamı gören bir görgü şahidinin ağzından büyüü “ben gördüm” dediğini duyan, kulak şahidi olarak (ortaya) çıkacak ve krala söyleyecek. Görgü şahidi krala, (önceden) söylediğini inkâr ederse, Güneşin Oğlu Boğa Tanrısı'nın önünde şöyle derse: “o söylemedi (o zaman) o serbesttir. (önce) Söyleyen ve (sonra) inkâr eden görgü şahidini kral sorguya çekecek ve geçmişini araştıracaktır. Büyücü getirildiği zaman “krala ve çocuğuna yaptığın yeminden seni çözmeyecekler, kral ve oğluna yaptığın yemin tablete uygun olan yemindir”⁶³

Kol. II, § 8) “Eğer bir adam, bir hayvanı veya herhangi bir şeyi çalarsa suçlanıp, ispat edilirse (mahkûm edilirse) [x MANA] kalay verecek (ona) elli sopa vuracaklar [x gün kralın hizmetinde çalışacaktır]. Memleketin hâkimleri bu hükmü [verdiler]. Eğer krala ulaşırsa (mahkeme kral huzurunda olursa), çalınan şeyi çaldığı kadar az veya çok ödeyecek (ayrıca) kralın verdiği cezayı çekecektir.

59 M. Tosun-K. Yalvaç, *a.g.e.*, s.277.

60 Edwin M. Good, “Capital Punishment and Its Alternatives in Ancient Near Eastern Law”, *Stanford Law Review*, Vol.19, No.5, 1967, s.947; Ekrem Memiş, *Mezopotamya*, Ekin Kitapevi, Bursa, 2007, s.148-159.

61 E. Memiş, *a.g.e.*, s.154-155.

62 M. Tosun-K. Yalvaç, *a.g.e.*, s.246.

63 M. Tosun-K. Yalvaç, *a.g.e.*, s.254.

Kol. II, § 10) *Eğer bir adam, komşusunun emanetinin (değerini) artırırsa yüksek gösterirse ve onu yazı ile tespit eder, suçlanıp mahkûm edilirse o hırsızdır. Kralın istediği cezayı çekecektir*⁶⁴.

Orta Asur Kanunları'nın yukarıda verilen maddelerinin içeriği, Asur Devlet yönetiminin krallar tarafından ortaya konulan ve ilahi kaynaktan beslendiği ima edilen kanunlarla yönetildiğini göstermektedir. Ayrıca kanunlardan anlaşıldığı kadarıyla cezası en ağır suç, tanrının mekânı kabul edilen tapınaktan herhangi bir şeyi çalmaktır.

C-Sonuç

Mezopotamya kanun metinlerinin muhtevası irdelendiğinde, temeli muhakkak yine Sumer görüşüne dayanmak üzere, Sumerli olsun, Sami olsun, kralların belli ve açık bir din ve devlet anlayışı içerisinde ve tesiri altında olduklarını göstermektedir. Ayrıca idareleri altındaki halka, kendileri için (halkın refah ve saadeti için) daima gayret içerisinde olduklarını duyurmak ve bunu gelecek nesillere de böylece intikal ettirmek ihtiyacını duymuşlardır⁶⁵.

Gerçekten onların ortaya koydukları hukuki kurallar hem çıktıkları kaynak hem de nitelikleri bakımından dinî özellik taşıyan normlardan farklı değildir. Zira Mezopotamya medeniyetinin siyasi yapısını incelediğimizde de teokratik devlet nizamının varlığının görülmesi; yani kralların kendi tanrıları tarafından görevlendirildiklerinin vesikalarda açıkça beyan edilmesi ve hukukun siyasi bünyenin dâhilinde şekillenmiş olması bu düşünceyi doğrular durumdadır. Özetle, Mezopotamya'da kralların varlık kudreti tanrıya dayandırıldığı gibi yazı ile tespit edilmiş hukuk ve bilhassa kanun metinleri de tanrının buyruğu olarak kabul edilmiştir. Böylelikle krallar oluşturdukları kanun metinlerinin *prologue* ve *epilogue* kısımlarında bunu rahatlıkla dile getirmekte ve böylece hukuksal meşruiyetlerini ilahlaştırmaktadırlar. Bununla birlikte kanun yapma yetkisini tanrıdan aldığı iddiasında bulunan bir kralın toplum nazarında yanlış yapabilme keyfiyeti de ortadan kaldırılmış olmaktadır. Ayrıca kanun yapıcı kral, çıkardığı kanunlara karşı çıkanların salt siyasi erke değil tanrı buyruğuna da karşı çıktığını dillendirmektedir. Böyle bir yol izlenmesi neticesinde suça karşı verilen cezanın çift başlı bir gazabının olduğuna da işaret etmektedir.

Mezopotamya toplumlarındaki hukuk kavramının din temelli olduğunun en iyi kanıtı ise adaletin koruyucusu ve yerine getiricisi olarak bir tanrının tespit edilmiş olmasıdır. Nitekim Sumer toplumunda Güneş Tanrısı ^dUTU adaletin koruyucusu olarak kabul edilmiştir. Ayrıca Sumerce yazılmış kanun metinlerinde krallar hangi tanrı/tanrılar tarafından yönetime getirildiklerini açıkça beyan ederek iktidar kaynağını ilahi güce dayandırmışlardır.

Nitekim kral Urukagina talimatnamesinin *prologue* kısmında kendisinin tanrı *Ningirsu* tarafından 36.000 kişi arasından seçilerek Lagaş kentinin idaresine, tanrısalsal bir tercihle getirildiğini dillendirmektedir.

Yine Ur-Nammu Kanunları'nın *prologue* kısmında Sumer'in ve Ur şehrinin yönetimine Ay Tanrısı tarafından seçildiğini anlatmaktadır.

64 M. Tosun-K. Yalvaç, *a.g.e.*, s.259.

65 E. Bilgiç, *a.g.m.*, s.116.

Aynı şekilde Sami asıllı bir zat olan Lipit-İştar *Kanunları*'nin *prologue* kısmında dinî meşruiyetini Sumer tanrıları ANU ve ENLİ'e dayandırmaktadır.

Mezopotamya'da oluşturulan bir diğer kanun olan *Eşnunna Kanunları*'nin 37. maddesinin muhtevassından da Tanrı Tişpak'ın lütfu ve iradesiyle kanun metninin ortaya konulduğu gayet açıktır.

Yine Eski Babil Devleti kralı Hammurabi'ye ait olan kanunların *prologue* kısmında Hammurabi kendisinin é-babbar tapınağının kurucusu olduğunu ifade etmektedir. Hammurabi'nin kurmuş olduğu é-babbar tapınağı ise tanrıların yaşadığı, ilahi kararların alındığı önemli bir mekândır. Ayrıca kanunların *prologue* kısmındaki ifadelerden Hammurabi'nin tanrılarla sıkı bir diyalog halinde olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim Hammurabi'ye tanrıça İNANNA (İştar) ve tanrı Zababa silah, tanrı Enki görme kabiliyeti, tanrı Marduk güç kudret ihsan eylemiştir. Hammurabi bu güç kudret ile gökyüzünde ve yeryüzünde düşmanlarını yenmiş tanrı şamaş'ın emriyle de kralın adaleti memlekette tecelli etmiştir. Burada Hammurabi'nin adalet tanrısı olarak diğer tüm Eski Yakındağu toplumlarında olduğu gibi Güneş Tanrısı'na olan sadakati vurgulanmıştır. Hamurabbi Kanunları'ndan sonra Mezopotamya'nın en önemli hukuk belgesi, Orta Asur Dönemi'ne ait olduğu kabul edilen Asur Kanunları'dır. Bu yasaların ne bir *prologue* ne de bir *epilogue* vardır. Ancak kanun maddelerinden hareketle tanrısal iradeyi ve kralların hukuk üzerindeki tesirini yakinen izleyebilmekteyiz.

D-Kaynakça

- Bauer, S. W., *Antik Dünya*, Çev. Mehmet Moralı, Alfa Yayınları, İstanbul, 2013.
- Bilgiç, E., "Eski Mezopotamya Kavimlerinde Kanun Anlayışı ve An'anesi, *A.Ü. DTCF Dergisi*, C.21, S.3/4, Ankara, 1963, s.103-119.
- Bozkurt, H. A., *Hukukun Öyküsü*, Yazarın Kendi Yayını, Ankara, 2006.
- Çetin, H., "Egemenlik ve Hukuk ilişkisi Üzerine", *C.Ü. İktisadi İdari Bilimler Dergisi*, C.3, S.2, Sivas, 2002, s.1-16.
- Çiğ, M. İ., *Sümerli Ludingirra*, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2012.
- Dinçol, B., *Eski Önasya Toplumlarında Suç Kavramı ve Ceza*, Türk Eskiçağ Bilimleri Enstitüsü Yayınları, İstanbul, 2003.
- Good, E. M., "Capital Punishment and Its Alternatives in Ancient Near Eastern Law", *Stanford Law Review*, Vol.19, No.5, 1967, s.947-977.
- Gökçek, G.-Akyüz, F., "Sümer Kanunları", *Fırat Üniversitesi Orta Doğu Araştırmaları Dergisi*, C.9, S.1, Elazığ, 2013, s.41-62.
- Gözler, K., *Genel Hukuk Bilgisi*, Ekin Kitapevi, Bursa, 2008.
- Kılıç. Y., *Eskiçağ Aile Hukuku*, Çizgi Kitapevi, Konya, 2014.
- Kramer, S. N., *Sümerler*, Çev. Özcan Buze, Kabcacı Yayınevi, İstanbul, 2002.
- Kuhrt, A., *Eski Çağ'da Yakındağu*, Çev. Dilek şendil, C.1, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2013.
- Memiş, E., *Eskiçağ'da Mezopotamya*, Ekin Kitapevi, Bursa, 2007.
- Mieroop, M.V. D., *Hammurabi*, Çev. Bülent O. Doğan, İsbankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2012.

- Longdon, S., "The Sumerian Law Code Compared with the Code of Hammurabi", *Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland*, No.4, 1970, s.489-515
- Oates, J., *Babil*, Çev. Fatma Çizmeli, Arkadaş Yayınevi, Ankara, 2004.
- Öz, E. "Eski Mezopotamya'da Hukuk Kurallarının Oluşumu Sürecinde Adalet Anlayışı ve Bazı Hukuki Sorunların Çözümünde Nehir/Su Ordali Uygulaması", *Cahit Günbattı'ya Armağan*, Ankara, 2015, s.185-202.
- Roth, M. T., *Law Collections from Mesopotamia and Asia Minor*, Atlanta, 1997.
- Steele, F. R., "The Lipit-Ishtar Law Code", *American Journal of Archaeology*, Vol.51, No.2, 1947, s.158-164.
- Şahin, A., "Siyasal Düşünceler Tarihinde "Sınırlı Devlet" Fikrinin Kadimliği ya da Genel Kamu Hukuku Bağlamında İnsan, Özgürlük ve Devlet İktidarı Algısındaki Evrilme", *Gazi Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, C.15, S.3, Ankara, 2011, s.311-362.
- Şahin, H. A., "Kültepe Metinlerine Göre Eski Anadolu Ve Asur'da Yamin'in Anlamı", *History Studies*, 2012, s.413-422.
- Tekin, A., *Sümerler'den İslam'a Kutsal Kitaplar ve Dinler*, Berfin Yayınları, İstanbul, 2005.
- Topçuoğlu, H., "Eski İsrail Hukukunun Menşei, Hususiyetleri ve Hammurabi Kanunu ile Olan Münasebetleri", *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, C.5, S.1/4, Ankara, 1948, s.284-322.
- Tosun, M., "Sumer, Babil ve Assurlu'larda Hukuk, Kanun ve Adalet Kavramları ve Bunlarla İlgili Terimler", *Bellekten*, C. XXXVII, S.148, Ankara, 1973, s.557-581.
- Tosun, M.-Yalvaç, K., *Sumer, Babil, Assur, Kanunları ve Ammi-Şaduqa Fermanı*, TTK. Basımevi, Ankara, 1959.
- Uzun. E., *Hukukun Temel Kavramları*, Anadolu Üniversitesi Yayınları, Eskişehir, 2012.
- Weidner, E., "Dünyanın En Eski Kanunnameleri", Çev. Hasan Sevimcan, *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, C.7, S.1/2, Ankara, 1950, s.379-383.
- Yıldırım, R., *Eskiçağ Tarih ve Uygarlıkları*, Yıldız Yayıncılık, İzmir, 2011.